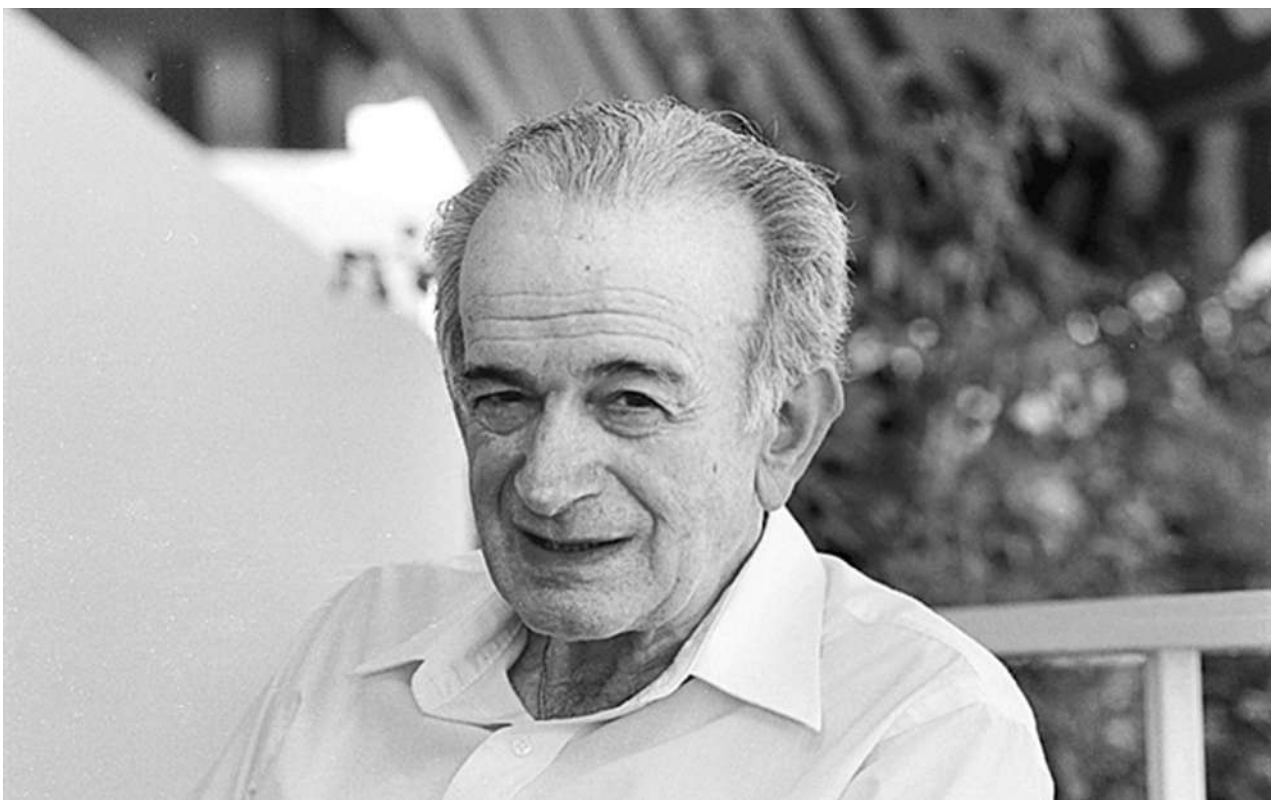

ΣΠΥΡΟΣ ΒΡΥΩΝΗΣ

1928-2019

ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΕΝΘΕΟΥ ΠΑΘΟΥΣ

Η παρουσίαση της επιστημονικής προσφοράς τού Σπύρου Βρυώνη, ενός ιστορικού, που ήταν ταυτόχρονα και βυζαντινολόγος και νεοελληνιστής, αλλά και ισλαμολόγος και σλαβολόγος, υπερβαίνει τις επιστημολογικές δυνατότητες του συντάκτη του κειμένου αυτού. Πρόσθετες επίσης δυσκολίες δημιουργούν η θεματολογική ποικιλία και η χρονολογική ευρύτητα του ιστοριογραφικού του έργου: ο Βρυώνης συνιστά ένα είδος ιστορικού εξαιρετικά δυσεύρετου στην εποχή μας, στην οποία κυριαρχεί η στενή (και συχνά στείρα) χρονολογική, θεματολογική και επιστημονολογική εξειδίκευση. Στην παρούσα πάντως περίπτωση παρεισφρέουν και λόγοι συναισθηματικοί: η αδυναμία μου να καταγράψω με την απαραίτητη ακαδημαϊκή ψυχραιμία την επιστημονική και ακαδημαϊκή σταδιοδρομία ενός αγαπημένου φίλου, με τον οποίο βρισκόμουν σε διαρκή προσωπική επικοινωνία επί μισόν αιώνα, από τις αρχές της ακαδημαϊκής μου σταδιοδρομίας ως πριν μερικούς μήνες, όταν «μοίρα κακή και αντίδικη» του υφάρπαζε ξαφνικά το πνεύμα, την οξύνοια και την αλλοτινή του ζωντάνια, προδικάζοντας έτσι και το τέλος της ζωής του.

Παρά την ποικιλία και την έκτασή του, το έργο του Σπύρου Βρυώνη μοιάζει –σε μια πρώτη ματιά– μάλλον εύκολα ταξινομήσιμο σε χρονολογικές, γεωγραφικές και θεματικές ενότητες. Οι δημοσιευμένες καταρχήν μελέτες του κινούνται σε δυο σχετικά σαφείς άξονες: στην εξέταση ιστορικών φαινομένων και καταστάσεων που επικράτησαν ή θεσμοποιήθηκαν στον μικρασιατικό και τον βαλκανικό χώρο κατά τη μέση και ύστερη Βυζαντινή περίοδο και κατά τους πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας, και στις σχέσεις μεταξύ των ιστορικών λαών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και της Εγγύς Ανατολής. Με ανάλογη άνεση θα μπορούσε κανείς να καταγράψει πρόχειρα και τη φαινομενικά ομαλή πορεία της ακαδημαϊκής του σταδιοδρομίας, από το διορισμό του, το 1956, στη θέση «Instructor» στο Τμήμα Ιστορίας του Πανεπιστημίου του Χάρβαρντ ως την ανάληψη, το 1988, της Διεύθυνσης του Κέντρου Ελληνικών Σπουδών Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης του Πανεπιστημίου της Νέας Υόρκης.

Σε μια προσεκτικότερη, ωστόσο, προσέγγιση της γενικότερης προσφοράς του Βρυώνη, η αποτύπωση αυτή φαίνεται υπερβολικά άνετη και μάλλον σχηματική· η ευθύγραμμη κατάταξη λ.χ. του έργου του, παρά τα ευρύτατα γεωγραφικά και χρονικά της όρια, αφήνει έξω σημαντικό τμήμα της συγγραφικής και της ερευνητικής δραστηριότητάς του: τις μελέτες του για τις θεωρίες της εθνογένεσης των λαών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης κατά τον 19ο και 20ό αιώνα, για τις διασυνδέσεις της πολιτικής ιδεολογίας με την ιστοριογραφία (τόσο στις χώρες της ευρύτερης περιοχής μας, όσο και σε ορισμένα ακαδημαϊκά και εθνικά lobbies των Ηνωμένων Πολιτειών), αλλά και για θεματικά αποκλίνοντες τομείς της νεώτερης και σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, όπως είναι η πολιτιστική συνέχεια του ελληνικού κόσμου, η τοπική ιστορία, η μεταπολεμική ή και η εντελώς σύγχρονη ελληνική κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα, το πρόβλημα των ελληνοτουρκικών σχέσεων, η κοινοτική οργάνωση της σύγχρονης ελληνικής Διασποράς κ.ά. Αν μάλιστα συνδυάσουμε τα δεδομένα αυτά με τις διαρκώς ανανεωνόμενες αναζητήσεις του σε ποικίλα ιστοριογραφικά και επιστημολογικά πεδία, αλλά και με τις δραματικές, μερικές φορές, μεταπτώσεις που σημειώθηκαν στην πανεπιστημιακή του σταδιοδρομία, τότε το συνολικό ερευνητικό, συγγραφικό, διδακτικό και ακαδημαϊκό έργο αυτής της τόσο δυναμικής και δημιουργικής προσωπικότητας, δεν φαίνεται να ακολουθεί πάντοτε αταλάντευτη τροχιά, αλλά να τρέπεται μερικές φορές σε ηθελή-

μένες ή και σε αναγκαστικές παρακαμπτηρίου. Σπεύδω πάντως να διευκρινίσω ότι στην επιστημονική αυτή διαδρομή του, από την αφετηρία της έως τις τελευταίες ακαδημαϊκές του προτιμήσεις, είναι ανιχνεύσιμος ένας δρομοδείκτης. Αυτόν τον δρομοδείκτη θα προσπαθήσω να σκιαγραφήσω εδώ με κάθε δυνατή συντομία.

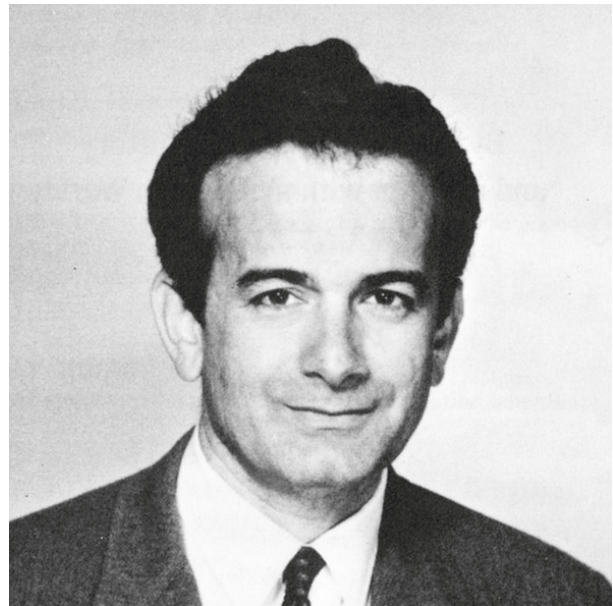
Ο Σπύρος Βρυώνης (Speros Vryonis, Jr.), γιος του Σπύρου Βρυώνη και της Ελένης Τουλιάτου (μεταναστών στις Ηνωμένες Πολιτείες από τα χωριά Κοθρέας και Βασιλικάδες της Κεφαλληνίας), γεννήθηκε στις 18 Ιουλίου 1928 στη Μέμφιδα του Tennessee. Στον κοινωνικό περίγυρο της τυπικής (αλλά ανοιχτής σε εξωτερικές επιδράσεις) πόλης αυτής του αμερικανικού Νότου δέχθηκε και τα πρώτα ερεθίσματα, που θα επηρεάσουν τις μετέπειτα επιστημονικές του επιλογές. Κύρια πηγή και σημείο αναφοράς του η κεφαλονίτικη οικογένειά του, η οποία, πέρα από την πετυχημένη επαγγελματική της παρουσία στον μικρόκοσμο της ελληνικής κοινότητας της Μέμφιδας, διέθετε και ένα επιβλητικό γενεαλογικό δέντρο μεταναστών, που είχε διακλαδωθεί από το βελγικό Κογκό ως τη Μαντζουρία και από τη Νότια Αφρική ως τη βόρεια Ρουμανία. Σημαντικό επίσης μερίδιο στη διαμόρφωση των επιστημονικών του οριζόντων έπαιξε και το υψηλό επίπεδο και το περιεχόμενο των εγκύκλιων σπουδών του στη γενέθλια πόλη. Ιδιαίτερως παραγωγική ήταν η φοίτησή του στο μικρό, αλλά λαμπρό στους κλάδους των ανθρωπιστικών επιστημών, *Southwestern College* της Μέμφιδας· εκεί άρχισε η πραγματική γνωριμία του, μέσα από τις ίδιες τις πηγές, με τον αρχαιοελληνικό, τον ρωμαϊκό και, εν συνεχεία, και με τον βυζαντινό κόσμο, μια γνωριμία η οποία δεν επικάθησε μόνο ομαλά στην οπωσδήποτε εξιδανικευμένη εικόνα που του είχε κληροδοτήσει η οικογενειακή απόδοση της ιστορίας των προγονικών κλεών, αλλά αποτέλεσε, εν τέλει, και την καθοριστική αφετηρία των μετέπειτα πνευματικών και επιστημονικών του προσανατολισμών.

Συνεπώς η διαμόρφωση της προσωπικότητας του Σπύρου Βρυώνη εξαρτήθηκε από τις συνδυασμένες εμπειρίες που δοκιμάζει κατά κανόνα ένας ξυπνός και προβληματισμένος Ελληνοαμερικανικός δεύτερης γενιάς: με τα βιώματα, που του πρόσφερε το μικρό (αλλά εξαιρετικά δραστήριο) εθνοκοινωνικό του περιβάλλον, φορτίστηκε με την αγάπη και την υπερηφάνεια για την οικογένεια και την ελληνική του καταγωγή· η οργανωμένη αμερικανική του παιδεία τον βοήθησε να δει την ιστορία και τον πολιτισμό της πατρίδας των γονιών του με τη νη-

φαλιότητα που εξασφαλίζει η απόσταση του χρόνου και η διαφορά του γεωγραφικού και του κοινωνικού χώρου· τόσο η μειονοτική (ελληνική) του προέλευση, όσο και η συμβίωσή του με αλλογενείς κοινωνικές ομάδες, αρχικά στον μάλλον καταπιεστικό κόσμο του Tennessee και εν συνεχεία στα ευρύτερα πεδία της πολύχρωμης Αμερικανικής Συμπολιτείας, θα τον βοηθήσει να συμβιώσει δημιουργικά με το ετερογενές και το διαφορετικό, είτε αυτό εμφανίζεται στις φυλετικές και τις εθνικές ιδιομορφίες, είτε και στις πολιτιστικές πολυμορφίες της μοναδικής, από την άποψη αυτή, αμερικανικής κοινωνίας. Τέλος -και το σημαντικότερο- ο Βρυώνης κατάφερε να εναρμονίσει την ελληνική του κληρονομιά με τους αμερικανικούς πολιτικούς και κοινωνικούς θεσμούς, και μάλιστα με τέτοιον τρόπο, ώστε ο ένας κόσμος να συμπληρώνει τον άλλο χωρίς τις σοβαρές εσωτερικές συγκρούσεις που προκαλούσε σε άλλους ομογενείς η αντιπαράθεση ενός απομονωτικού ελληνοκεντρισμού με ένα – συχνά εξωραϊσμένο– «American way of life».

Όλα αυτά, ωστόσο, άρχισαν να επενεργούν παραγωγικά μόνον όταν στον χρόνο της αποφοίτησής του, στα 1950, βρέθηκε ως υπότροφος του ιδρύματος Fullbright (Junior Fullbright Fellowship) για ένα χρόνο στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών της Αθήνας. Ήταν ένα γεγονός που ενεργοποίησε τις μάλλον συναισθηματικές φορτίσεις της παιδικής και της εφηβικής του ηλικίας, αποκαθιστώντας την οργανική σύνδεσή του με τις οικογενειακές και τις εθνικές του ρίζες. Αλλά επίσης τον έφερε σε άμεση επαφή και με δραστικότερους καταλύτες: ζώντας δίπλα σε πλειάδα σπουδαιών Αμερικανών φιλόλογων και αρχαιολόγων (John H. Caskey, Eugene Vanderpool, Philip Gorham Stevens, Hill, Reinmuth, Carl Blegen), πέρασε από την κληροδοτημένη ελληνολατρεία στη συστηματική προσέγγιση της γλώσσας, της φιλολογίας, της ιστορίας και της τέχνης της αρχαίας Ελλάδας.

Αλλά για τον ανήσυχο Βρυώνη η ελληνική ιστορία δεν λειτουργούσε ως απλό μόνο ακαδημαϊκό πεδίο· ήταν και δοκιμαστήριο για την ιστορική του συνείδηση, η οποία αποζητούσε εναγωνίως απαντήσεις σε πρόσθετα και κάποτε υπαρξιακά ερωτήματα: για τον βαθμό και την ποιότητα της προέκτασης του αρχαιοελληνικού κόσμου στον Μεσαίωνα, για τη συνέχεια του βυζαντινού πολιτισμού στον Νεώτερο Ελληνισμό και για την έκταση και τις συνέπειες της ορατής διασύνδεσης της μοίρας του ελληνικού λαού με εκείνη των δύσκολων γειτόνων του. Η προβληματική αυτή τον έστρεψε σχεδόν νομοτελειακά στη σπουδή της βυζαντινής

UCLA Stavros Niarchos Foundation Center for the Study of Hellenic Culture

Ο Σπύρος Βρυώνης κατά τα πρώτα χρόνια της επιστημονικής σταδιοδρομίας του.

ιστορίας, η οποία με τη σειρά της τον οδήγησε στην έρευνα, αρχικά της τύχης των συνοίκων εθνοτήτων της Μικράς Ασίας –των Αρμενίων και κυρίως των Τούρκων–, εν συνεχεία των βαλκανικών λαών και, τέλος, στη μελέτη της ιστορίας ολόκληρου του ιστορικο-γεωγραφικού τόξου της λεγόμενης καθ'ήμας Άνατολής.

Επιστρέφοντας, λοιπόν, στις Ηνωμένες Πολιτείες, το 1951, ο εικοσιτριάχρονος τότε Βρυώνης έσπευσε να επενδύσει τις ακαδημαϊκές του προσδοκίες στο Ιστορικό Τμήμα του Πανεπιστημίου του Χάρβαρντ, από το οποίο και έλαβε το 1956 το μεταπτυχιακό (M.A.) και το διδακτορικό του (Ph.D.) δίπλωμα με τον ενδεικτικό τίτλο *The Internal History of Byzantium during the Time of Troubles, 1057-81*. Κατά τη διάρκεια, ωστόσο, των σπουδών του στο αρχαιότερο Πανεπιστήμιο των Ηνωμένων Πολιτειών ο Βρυώνης εισέπραξε και τις πρώτες του απογοητεύσεις (όπως λ.χ. τη διαπίστωση ότι ο καθηγητής του της βυζαντινής ιστορίας δεν ήταν σε θέση να διαβάσει ελληνικές βυζαντινές πηγές). Περισσότερο δυσάρεστη ήταν η εμπειρία, με την οποία έρχονταν αντιμέτωποι, αργά οι γρήγορα, όλοι σχεδόν οι Έλληνες ή οι ελληνικής καταγωγής επίδοξοι βυζαντινολόγοι και νεοελληνιστές που σπούδαζαν εκτός Ελλάδος: ότι δηλαδή η αγγλοσαξονική (και όχι μόνο) ακαδημαϊκή κοινότητα, αναθερμαίνοντας τις εθνοφυλετικές θεωρίες του 19ου αιώνα, αμφισβητούσε με τρόπο αδυσώπητο και μάλλον κυνικό

οποιαδήποτε σχέση του αρχαιοελληνικού κόσμου με τον βυζαντινό και, ακόμα περισσότερο, με τον νεοελληνικό. Για τον γαλουχημένο με την ελληνοκεντρική ιδεολογική παράδοση Βρυώνη, η αμφισβήτηση αυτή –ακόμα κι όταν προερχόταν από εξαιρετους φιλόλογους και ιστορικούς (όπως π.χ. τον Romilly Jenkins και τον Cyril Mango, με τους οποίους ο Βρυώνης συνεργάστηκε, στις αρχές της δεκαετίας του 1960)– δεν ήταν άσχετη με ποικίλες πολιτικές και κοινωνικές προκαταλήψεις, ανάλογες με εκείνες που χρωμάτιζαν, αντίστροφα, και τις υπερβολές των Ελλήνων αμυντόρων της αδιάλειπτης και πανομοιότυπης στον χρόνο ελληνικής συνέχειας. Η αντίδραση του Βρυώνη δεν θα μπορούσε να είναι απλώς συναισθηματική· αποτυπώθηκε και σε ιστοριογραφικές προσεγγίσεις τού προβλήματος, μερικές από τις οποίες (όπως π.χ. οι μελέτες του «Recent Scholarship on Continuity and Discontinuity of Culture: Classical Greeks, Byzantines, Modern Greeks», *The Role of the «Past» in Medieval and Modern Greek Culture*, Malibu, 1978,

σ. 237-256, «Byzantine Cultural Self-Consciousness in the Fifteenth Century», στο *The Twilight of Byzantium: Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, επιμ. Slobodan Curčić -Doula Mouriki, Princeton Univ. Press, 1991, σ. 5-14, «Some Ethnogenetic Theories of Greeks, Roumanians, Bulgarians, and Turks in the 19-20th Centuries», *Septième Congrès International d'Études du Sud-Est Européen. Rapports*, Αθήνα, 1994, σ. 765-791) αποτέλεσαν σημείο αναφοράς για πολλούς από τους μετέπειτα μελετητές τού ελληνικού εθνικού φαινομένου.

Ευτυχώς για τον Βρυώνη οι πολλαπλές αμερικανικές εκπαιδευτικές ευκαιρίες τού εξασφάλισαν ευθύς εξαρχής περισσότερο νηφάλιες εκτιμήσεις, προπάντων κατά τη δημιουργική διετή παραμονή του στο Βυζαντινό Ινστιτούτο του Dumbarton Oaks, όπου είχε την ευκαιρία να συνεργαστεί ή και να συνδεθεί στενά με μερικούς από τους λαμπρότερους μελετητές των βυζαντινο-σλαβικών, βυζαντινο-αραβικών και βυζαντινο-αρμενικών σχέσεων (ό-

Ο Σπύρος Βρυώνης ως μέλος της Ινστιτούτου Βυζαντινών Σπουδών του Dumbarton Oaks, το 1982. Διακρίνεται στο μέσον της πίσω σειράς.

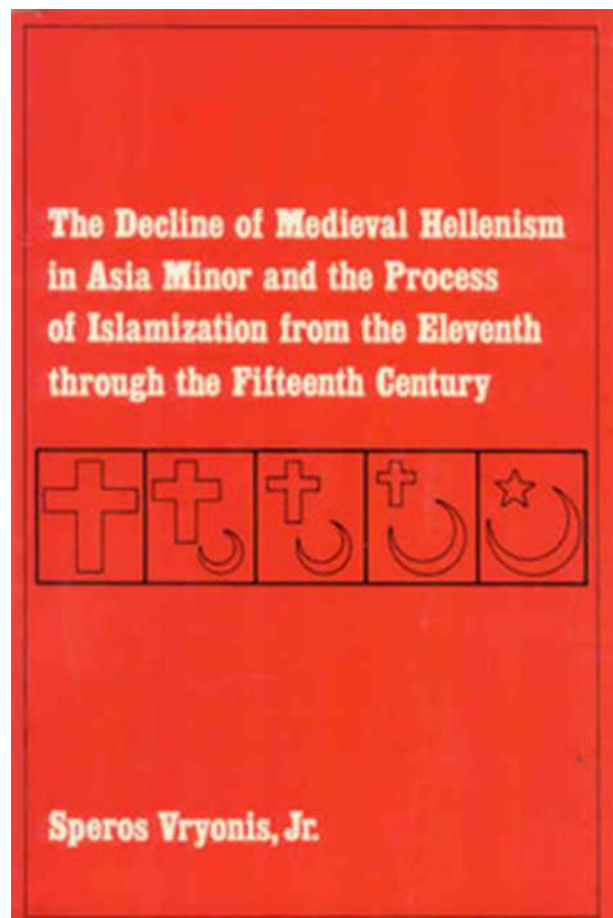
πως π.χ. με τον Milton V. Anastos, τον π. Francis Dvornik, τον Marius Canard, τον Werner Jaeger, τον Gerhard Ladner, τον Egon Wellesz, τον Stig Rudberg κ.ά.). Ιδιαίτερως σημαντική φαίνεται ότι του στάθηκε η γνωριμία, η φιλία και η επιστημονική του συνεργασία με δυο διακεκριμένους Ελληνοαμερικανικούς επιστήμονες: με τον πρόωρα χαμένο Ηπειρώτη βαλκανιολόγο και εθνολόγο Γεώργιο Σούλη και με τον Λήμνιο καθηγητή της Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Rutgers Παναγιώτη Χαράνη (στην αγγλοσαξονική βιβλιογραφία: Peter Charanis). Η τετράχρονη επιπλέον θητεία του ως βοηθού τού διακεκριμένου Βρετανού αραβολόγου Hamilton Gibb στο νεοϊδρυόμενο τότε Κέντρο Σπουδών της Μέσης Ανατολής (Center for Middle Eastern Studies), στο Χάρβαρντ, αλλά και η μαθητεία του κοντά σε έναν επίσης σημαντικό ισλαμολόγο, τον William Polk (αδελφό του δημοσιογράφου George Polk, γνωστού για την πολύκροτη δολοφονία του στη Θεσσαλονίκη στα χρόνια του Εμφυλίου), τον βοήθησαν να περάσει με θάρρος από τις βυζαντινές στις αραβικές, τις τουρκικές και γενικά τις ισλαμικές σπουδές.

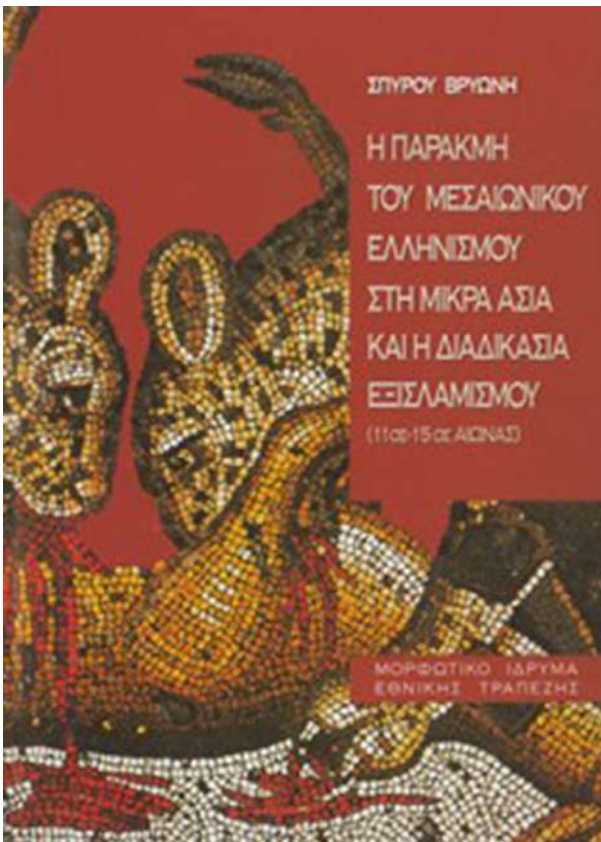
Ο τελικός καρπός αυτής της μεγάλης στροφής ήταν η πολύχρονη ενασχόλησή του με ένα θεμελιώδες «αίνιγμα» της ιστορίας της ανατολικής Μεσογείου: την πολιτιστική και, μακροπρόθεσμα, εθνική μετάλλαξη, μεταξύ του 11ου και του 15ου αιώνα, του μεγαλύτερου και δυναμικότερου τμήματος του ελληνόφωνου χριστιανικού πληθυσμού της Μικράς Ασίας –ανθρώπινης δεξαμενής επί αιώνες του βυζαντινού Ελληνισμού– σε τουρκόφωνο και μουσουλμανικό. Το εγχείρημα ήταν παράτολμο, όχι μόνο επειδή απλωνόταν χρονικά σε μια ταραχώδη περίοδο τεσσάρων αιώνων, αλλά και επειδή προ-υπέθετε πολυεπίπεδη και διεπιστημονική προσέγγιση: τη χρήση καταρχήν ποικιλόγλωσσων, συχνά δυσπρόσιτων πρωτογενών ιστορικών και φιλολογικών πηγών, σε συνδυασμό με νομισματικά, επιγραφικά, σιγιλλογραφικά, αρχαιολογικά, εθνογραφικά και λαογραφικά ακόμη δεδομένα· και, εν συνεχεία, τη μελέτη γεγονότων και φαινομένων άρρηκτα συναρτημένων με αποκλίνουσες κοινωνικές νοοτροπίες και ρευστές οικονομικές συμπεριφορές. Τελικώς, η έκδοση του μεγάλου βιβλίου του *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (Los Angeles, University of California Press, 1971, σελ. 568) αποτέλεσε σταθμό στη μελέτη του μικρασιατικού Ελληνισμού (το έργο, ίσως και εξαιτίας της δυσκολίας του, μεταφράστηκε με μεγάλη καθυστέρηση στα

ελληνικά: *Η παρακμή του μεσαιωνικού Ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η διαδικασία του εξισλαμισμού*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθν. Τραπέζης, 1996, σελ. 664). Έδωσε επίσης αφορμή για πολλαπλές επιστημονικές συζητήσεις, δεκάδες βιβλιοκρισίες και κάποιες απόπειρες αναθεώρησης, που δεν ανέτρεψαν ωστόσο τη βασική επιχειρηματολογία του Βρυώνη. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι το *opus magnum* αυτό επανεκδόθηκε σε paperback 37 χρόνια αργότερα (2008) από το American Council of Learned Societies, σε έντυπη και ηλεκτρονική μορφή.

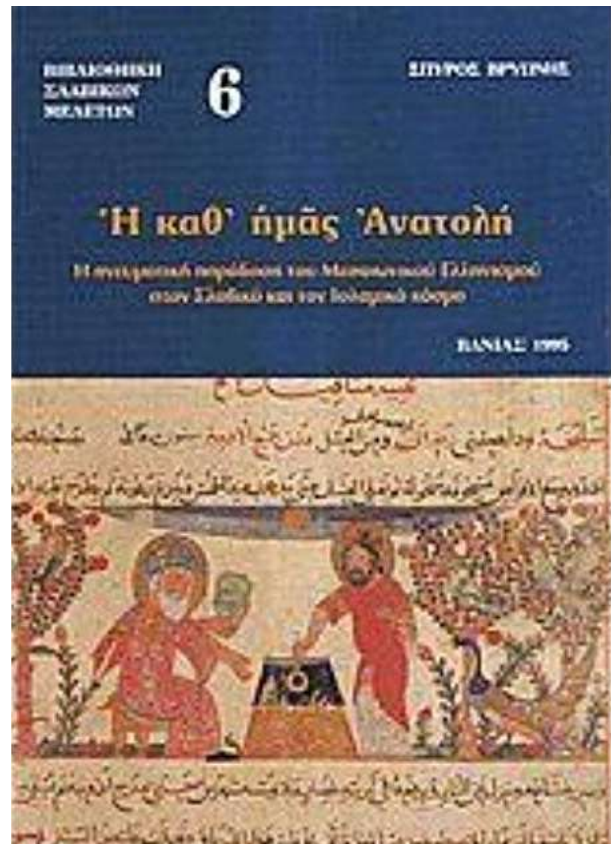
Ήδη κατά τη διάρκεια της συγγραφής του βιβλίου του ο Βρυώνης είχε έρθει αναπόφευκτα αντιμέτωπος και με το αντίστροφο ερώτημα: Γιατί το ελληνορθόδοξο στοιχείο της ελληνικής χερσονήσου –που υποτάχθηκε επίσης στην ίδια αλλοθρησκή κυριαρχία επί τέσσερεις τουλάχιστον

Εξώφυλλο του βιβλίου του Σπύρου Βρυώνη *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (Los Angeles, University of California Press, 1971).

Εξώφυλλο του βιβλίου του Σπύρου Βρυώνη *Η παρακμή του μεσαιωνικού Ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η διαδικασία του εξισλαμισμού* (Αθήνα, Μορφωτικό Ϊδρυμα Εθν. Τραπέζης, 1996).

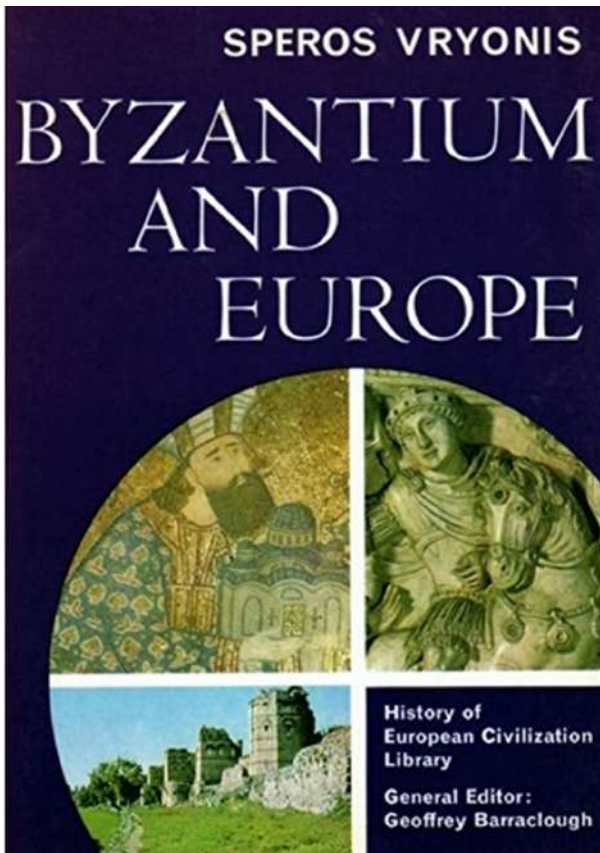

Εξώφυλλο του βιβλίου του Σπύρου Βρυώνη *Ἡ καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή*, (Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1995).

αιώνες— όχι μόνο απέφυγε, σε μεγάλο βαθμό, τον εξισλαμισμό και τον εκτουρκισμό του, αλλά επιπλέον κατάφερε να ανανεώσει ή και να διευρύνει την «ελληνικότητά» του; Για να έχει και πάλι πειστικές απαντήσεις στράφηκε από το 1971 στη συγκριτική μελέτη της ιστορίας των βαλκανικών λαών και των γλωσσών τους, ιδιαίτερα της σερβικής (1971-1972). Ακολουθώντας επίσης αντίστοιχη μεθοδολογία με εκείνη που είχε υιοθετήσει στη μελέτη της θρησκευτικο-πολιτιστικής αναμέτρησης της Ορθοδοξίας με το σουνιτικό Ισλάμ στη μικρασιατική ενδοχώρα, απέδωσε και πάλι βαρύνουσα σημασία όχι τόσο στο τυπικό πολιτιστικό επίπεδο των κοινωνικών *élites* των δυο πλευρών, όσο —κυρίως— στο ευρύτερο και ουσιαστικότερο πεδίο των λαϊκών θρησκευτικών σχέσεων και συγκρητισμών. Το συμπέρασμά του ήταν ότι η διείσδυση του Ισλάμ στα Βαλκάνια, που ήταν σχετικά γρήγορη (σε σχέση με την αργή εξάπλωσή του στην Ανατολία), ιδιαίτερα κατά την κρίσιμη μεταβατική περίοδο των οθωμανικών επεκτάσεων μεταξύ του 14ου και του

16ου αιώνα, δεν ξεπέρασε γενικά τον περιφερειακό χαρακτήρα, και ότι, επιπλέον, όπου επικράτησε, δεν εξοβέλισε τη βυζαντινή κοινωνική και πολιτιστική παράδοση, επιβάλλοντας κάποιες μορφές σουνιτικής «ορθοδοξία», ανάλογη με εκείνη που είχε αποκρυσταλλωθεί σε μεγάλο μέρος των εξισλαμισμένων μικρασιατικών πληθυσμών (μερικά από τα σχετικά μελετήματά του εκδόθηκαν και στα ελληνικά με τον γενικό τίτλο: *Ἡ καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1995).

Στην αρχή ακόμη των βαλκανολογικών του ερευνών στο Βελιγράδι ο Βρυώνης κλήθηκε το 1972 να διαδεχθεί τον διακεκριμένο ανατολιστή Gustave von Grunebaum στη διεύθυνση του ομώνυμου Κέντρου Σπουδών Εγγύς Ανατολής (Center for Near Eastern Studies) του Πανεπιστημίου του Los Angeles (UCLA). Δεν επρόκειτο για τυχαία πρόταση: το ίδρυμα συναποτελούσε τότε —από κοινού με μερικά ακόμη αντίστοιχα ινστιτούτα του ίδιου Πανεπιστημίου, αφιερωμένα στις δυτικοευρωπαϊκές, βυζαντινές, αρμενικές, βαλκανικές, τουρ-

Εξώφυλλο του βιβλίου του Σπύρου Βρυώνη *Byzantium and Europe* (London, 1967).

κικές και ρωσικές σπουδές— το μεγαλύτερο και το καλύτερο ίσως εξοπλισμένο ερευνητικό κέντρο των Ηνωμένων Πολιτειών και ένα από τα σημαντικότερα του κόσμου για τη γλώσσα, την ιστορία, την κοινωνία, την πολιτική, την ανθρωπολογία και γενικά τον πολιτισμό και την τέχνη των ισλαμικών λαών της Εγγύς Ανατολής. Ο Βρυώνης αποδέχτηκε την πρόταση και ανέλαβε τη διεύθυνση του κέντρου για δυο τετραετίες (1972-1975 και 1979-1982). Παράλληλα επιφορτίστηκε και με την εποπτεία του Κέντρου Αρμενικών Σπουδών του ιδίου Πανεπιστημίου (UCLA).

Δυο χρόνια αργότερα (1974), αμέσως μετά την πτώση της ελληνικής χούντας, ο Βρυώνης μετακλήθηκε να διδάξει Ιστορία των Μέσων και των Νεώτερων Χρόνων στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Η μετάκληση αυτή—που, ας μην το ξεχνάμε, συνέπεσε με μια περίοδο δραματικών και ριζοσπαστικών αλλαγών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση της Ελλάδας— αποτέλεσε ασφαλώς αληθινή πρόκληση για έναν Ελληνοαμερικανικό επι-

στήμονα, άμοιρο των συχνών και βεβιασμένων «μεταρρυθμίσεων» του νεοελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, αλλά πρόθυμο για νέες ακαδημαϊκές περιπέτειες. Τελικώς οι εμπειρίες του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (τις οποίες αφηγούνταν αργότερα με πικρό χιούμορ) κράτησαν τρία μόνο ακαδημαϊκά χρόνια (από το 1976 ως το 1979) και απέδωσαν ένα «πανεπιστημιακό εγχειρίδιο», για το οποίο πάντως δεν ήταν ιδιαίτερα υπερήφανος (*Ιστορία των Βαλκανικών λαών*, Αθήνα, 1979).

Πριν καλά καλά εξοικειωθεί με τις παραδοξότητες της ελλαδικής ακαδημαϊκής πραγματικότητας, ο Βρυώνης υποχρεώθηκε να επιστρέψει στη θέση του, στο Πανεπιστήμιο του Los Angeles για οικογενειακούς λόγους, αλλά και εξαιτίας της εμπλοκής του εκεί Center for Near Eastern Studies σε εντεινόμενους ενδοπανεπιστημιακούς εθνικούς ανταγωνισμούς. Στη δημιουργία της δυσοίωνης κατάστασης στο UCLA συντέλεσαν και οι πολιτικές δραστηριότητες του άλλοτε καθηγητή στο Χάρβαρντ Stanford J. Shaw, ενός από τους περισσότερο ενθουσιώδεις εκφραστές των θέσεων της επίσημης τουρκικής ιστοριογραφίας. Ο αναθεωρητικός ιστοριογραφικός ρόλος του Shaw υπογραμμίστηκε με ιδιαίτερη έμφαση στο περιβόητο (και αρκετά διαδεδομένο στην Ελλάδα) δίτομο εγχειρίδιό του της οθωμανικής και τουρκικής ιστορίας. Στο γενικά καλοδομημένο και πλούσιο σε πληροφορίες έργο αυτό (*History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, τόμ. 1: *Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, τόμ. 2: *Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge University Press, 1976-1977) διαστρεβλώνονται συχνά τα κεφάλαια που αναφέρονται στις κατά περιόδους σχέσεις των Οθωμανών και των Τούρκων με τους υποκείμενους χριστιανικούς λαούς, τους Έλληνες, τους Σλάβους και—με προφανή μεροληπτικότητα— με τους Αρμένιους. Ιδιαίτερος κυνικός εμφανίζονται οι σελίδες του δευτέρου τόμου, τις οποίες ο συγγραφέας αφιέρωσε στις αρμενο-τουρκικές σχέσεις κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και τις δυο πρώτες του 20ού: η βασική ιδέα του Shaw ήταν να εμφανίσει τα ιστορικά γεγονότα αντεστραμμένα, μετατρέποντας τους αυτοργούς των αρμενικών σφαγών (της περιόδου 1894-1896 και ιδιαίτερος της Γενοκτονίας του 1915) σε θύματα και τα θύματα σε θύτες. Ας σημειωθεί ότι ανάλογη προσέγγιση είχαν στον ίδιο τόμο και οι ελληνοτουρκικές σχέσεις, με αποκορύφωμα την αιτιολόγηση της τουρκικής εισβολής στην Κύπρο το 1974.

Η μεγάλη προβολή του βιβλίου του Shaw (και μάλιστα από ένα τόσο έγκυρο εκδοτικό οίκο) και η συστηματική του καθιέρωση ως βασικού πανεπιστημιακού εγχειριδίου για τους μελετητές και τους σπουδαστές της ιστορίας της Μέσης και της Εγγύς Ανατολής προκάλεσαν τις αντιδράσεις καταρχήν των ειδικών ιστορικών (π.χ. του έγκυρου τουρκολόγου Colin Imber), αλλά και των θιγόμενων εθνικών κοινοτήτων. Ιδιαίτερη ζέση είχαν οι κινητοποιήσεις των δυναμικών και πολυάριθμων οργανώσεων των 200 περίπου χιλιάδων Αρμενίων της Καλιφόρνιας. Αλλά οι Αρμένιοι δεν περιορίστηκαν μόνο σε επιστημονικές εκδόσεις (π.χ. σε ένα από τα πρώτα συλλογικά έργα με την επιμέλεια του στενά συνδεδεμένου με τον Βρυώνη Richard G. Hovannissian, *The Armenian Genocide in Perspective*, New Brunswick/USA-Oxford, 1987): επεκτάθηκαν, όπως ήταν αναμενόμενο, και σε θορυβώδεις παρεμβάσεις (με τη συμμετοχή μεγάλου τμήματος του φοιτητικού κόσμου) στο ίδιο το Πανεπιστήμιο του Los Angeles (UCLA). Στην ηλεκτρισμένη λοιπόν εκείνη ατμόσφαιρα, ο Σπύρος Βρυώνης, και ως μελετητής της αρμενικής ιστορίας, αλλά και ως προϊστάμενος επίσης του Κέν-

τρου Αρμενικών Σπουδών του UCLA, κλήθηκε να γνωματεύσει για την εκλογή του καθηγητή της νεότευκτης έδρας της Νεώτερης Αρμενικής Ιστορίας. Παράλληλα σχεδόν ορίστηκε, από κοινού με τους καθηγητές Bariša Krekić και John Galbraith, μέλος της τριμελούς εισηγητικής επιτροπής για την ανακήρυξη του Stanford Shaw σε «διακεκριμένο καθηγητή» (Distinguished Professor) της Ιστορίας. Οι ασφυκτικές πιέσεις των ακαδημαϊκών και κυρίως των διοικητικών κύκλων του Πανεπιστημίου δεν ήταν βέβαια δυνατό να εξουδετερώσουν, από τη μια μεριά, την προτίμηση του Βρυώνη –για την έδρα της Αρμενικής Ιστορίας– στην αδιαφιλονίκητη υποψηφιότητα του Richard Hovannissian (κορυφαίου εκπροσώπου της σύγχρονης αρμενικής ιστοριογραφίας) και, από την άλλη, την αρνητική του στάση έναντι της υποψηφιότητας του απροκάλυπτα στρατευμένου Stanford Shaw στην ιδιόμορφη, αλλά επίζηλη στους αμερικανικούς πανεπιστημιακούς κύκλους βαθμίδα του «διακεκριμένου καθηγητή». Τελικώς, στη δεύτερη περίπτωση, παρά την αρνητική ψήφο του Βρυώνη και του Krekić (δηλαδή των δυο ειδικότερων μελών της τριμελούς επιτροπής), ο Shaw εξασφάλισε από τη

Ο Σπύρος Βρυώνης μπροστά από τον Ναό της Θεοτόκου Γοργοεπήκουου στην Αθήνα.

Βράβευση του Σπύρου Βρυώνη κατά την 87^η Ανώτατη Συνέλευση της ΑΧΕΠΑ στο Σαν Φραντσίσκο, το 2009.

διοίκηση του Πανεπιστημίου τη διάκριση που επιδίωκε. Ύστερα από την εξέλιξη αυτή ο Βρυώνης αισθάνθηκε υποχρεωμένος να δημοσιοποιήσει την εκτενέστατη κριτική εισήγησή του (τουλάχιστον το τμήμα που αφορούσε τον πρώτο τόμο της *Οθωμανικής Ιστορίας* του Shaw), αλλά και να καταγγείλει ανοιχτά τις μεθοδεύσεις που ακολουθήθηκαν από τους διοικούντες το Πανεπιστήμιο του Los Angeles (UCLA) στην αμφιλεγόμενη –αν όχι σκανδαλώδη– εκείνη περίπτωση. Η εισήγησή του περιέχεται σε ένα μικρό βιβλίο, που τελικά τυπώθηκε λίγο αργότερα στην Ελλάδα (*Stanford J. Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey [...] : A Critical Analysis*, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1983).

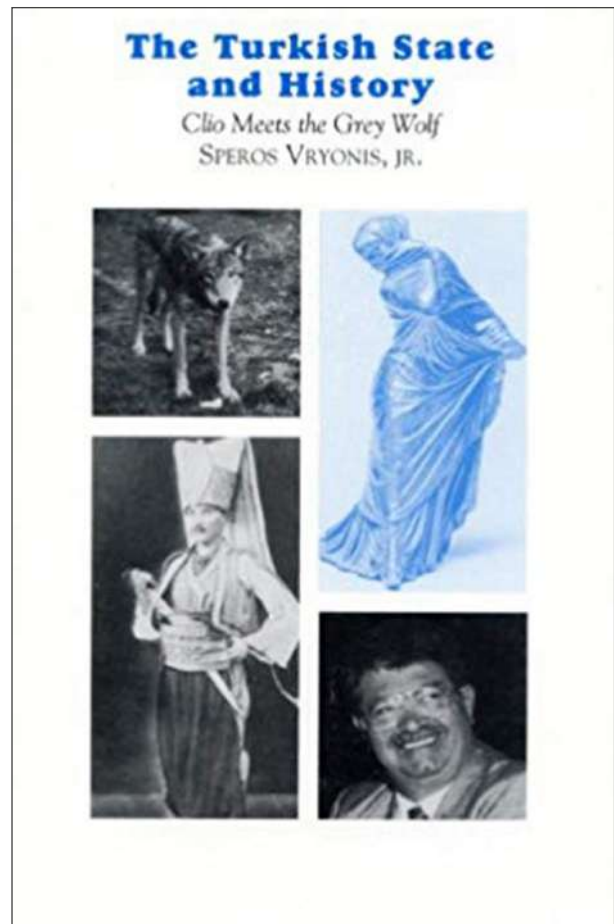
Για τη στάση του αυτή ο Βρυώνης πλήρωσε σύντομα το τίμημα: την άνοιξη του 1982 η υποταγμένη (όπως θα διαπιστώσει σύντομα) σε συνδυασμένες οικονομικές και πολιτικές σκοπιμότητες διοικητική και επιστημονική ηγεσία του UCLA τον πίεσε να παραιτηθεί από τη διεύθυνση του Center for Near Eastern Studies. Η «απόκρισή» του ήταν η δημιουργική του στροφή σε περισσότερο παραγωγικούς τομείς: με «νεανικό» ενθουσιασμό ο 55χρονος Βρυώνης επιδόθηκε στην εκμάθηση της βουλγαρικής και της περσικής γλώσσας, που τον βοήθησαν, η πρώτη, στην καλύτερη έρευνα της

ιστορίας των σλαβικών λαών της τουρκοκρατούμενης Βαλκανικής (στην οποία αφιέρωσε μερικές σημαντικές εργασίες του: «The Byzantine Legacy in Folk Life and Tradition in the Balkans», *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, επιμ. Lowell Clucas, Boulder, East European Monographs, 1988, σ. 107-145, «The Experience of Christians under Seljuk and Ottoman Domination, Eleventh to Sixteenth Century», *Conversion and Continuity: Indigenous Christian Communities in Islamic Lands, Eighth to Eighteenth Centuries*, επιμ. M. Gervers - Rami Jibran Bikhazi, Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1990, σ. 185- 216, κ.ά.), και, η δεύτερη, στην προσέγγιση περσόφωνων και αραβόφωνων πηγών, σημαντικών για την ιστορία του ελληνικού και του αρμενικού πληθυσμού της σελτζουκικής Μικράς Ασίας κατά τον 13ο και 14ο αιώνα. Μερικά πορίσματα της στροφής αυτής τα κατέθεσε αργότερα σε μελέτη δημοσιευμένη σε ένα συλλογικό έργο που επιμελήθηκε ο ίδιος («The Greek and Arabic Sources on the Battle of Mantzikert, 1071 A.D.», *Byzantine Studies: Essays on the Slavic World and the Eleventh Century*, New Rochelle-Νέα Υόρκη, Aristide D. Caratzas, 1992, σ. 125-140)· αλλά το μέγιστο τμήμα των συσσωρευμένων «ανατολικών» πηγών του το επεξεργαζόταν επί χρόνια

για μια νέα μονογραφία, που, όπως θα αναφερθεί και πιο κάτω, δεν πρόλαβε να την ολοκληρώσει.

Ξεκινώντας ταυτόχρονα από την αναζήτηση στοιχείων για το παρασκήνιο, που οδήγησε στην αποπομπή του από το Center for Near Eastern Studies, αλλά και για τους παράγοντες γενικότερα που οδήγησαν στις αρχές της δεκαετίας του 1980 το άλλοτε ανθηρό αυτό Κέντρο σε κρίση, συγκέντρωσε άφθονο και αποκαλυπτικό υλικό για τους μηχανισμούς ενός καλά αρθρωμένου και πολυδάπανου μακροπρόθεσμου προγράμματος των τουρκικών κυβερνήσεων, με το οποίο επηρεάζονταν κατά καιρούς και ανάλογα με τις περιστάσεις τα δυτικοευρωπαϊκά και, κυρίως, τα βορειοαμερικανικά ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα και, μέσω αυτών, άλλες κοινωνικές ομάδες της ακαδημαϊκής, εκπαιδευτικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής των ΗΠΑ. Από το υλικό αυτό ένα μέρος μόνο είδε το φως της δημοσιότητας, καταχωρισμένο κυρίως σε ένα πλουσιότατο σε στοιχεία βιβλίο, που πρωτοεκδόθηκε στη Θεσσαλονίκη (*The Turkish State and History. Clio Meets the Grey Wolf*, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1989, *Το τουρκικό κράτος και η Ιστορία: Η Κλειώ συναντά τον Γκριζο Λύκο*, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1993· ανατύπωση: New Rochelle-Νέα Υόρκη, Aristide D. Caratzas, 1993). Εδώ ο Βρυώνης συνδύασε τρεις στόχους: πρώτα ανέλυσε κριτικά το περιεχόμενο ενός πολυσυζητημένου ιστορικο-πολιτικού πονήματος, έργο (ονομαστικό) του άλλοτε προέδρου της Τουρκικής Δημοκρατίας Turgut Özal για τις ιστορικές και σύγχρονες πολιτικές, οικονομικές και πολιτιστικές σχέσεις της Τουρκίας με την Ευρώπη (*La Turquie en Europe*, Παρίσι, Plon, 1988). Στη συνέχεια εξέτασε με ενδελέχεια τα θεωρητικά κατασκευάσματα της τουρκικής ιστοριογραφίας και γλωσσολογίας κατά την πρώιμη κυρίως κεμαλική περίοδο, τα οποία αφορούσαν την ιστορία των λαών της περιοχής (και που αποτέλεσαν και εξακολουθούν ακόμα να αποτελούν το αμφιλεγόμενο επιστημονικό υπόβαθρο της επίσημης τουρκικής ιστορίας). Τέλος ερεύνησε, ιχνηλατώντας ποικίλες πηγές, κυρίως αμερικανικές, τη μεθοδολογία με την οποία επιχειρήθηκε για πολλά χρόνια από την Άγκυρα η δημιουργία ή έστω ο επηρεασμός των πανεπιστημιακών και γενικότερα των ακαδημαϊκών κύκλων των Ηνωμένων Πολιτειών.

Η σημασία της δραστηριότητας αυτής του Βρυώνη αποκτά άλλες διαστάσεις, αν ληφθεί υπόψη ότι, κατά την ίδια περίοδο των ακαδημαϊκών του αναστατώσεων και των τολμηρών επιστημονικών του «ανοιγμάτων» και αναζητήσεων, αντιμετώπιζε

Εξώφυλλο του βιβλίου του Σπύρου Βρυώνη *The Turkish State and History. Clio Meets the Grey Wolf* (Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1989).

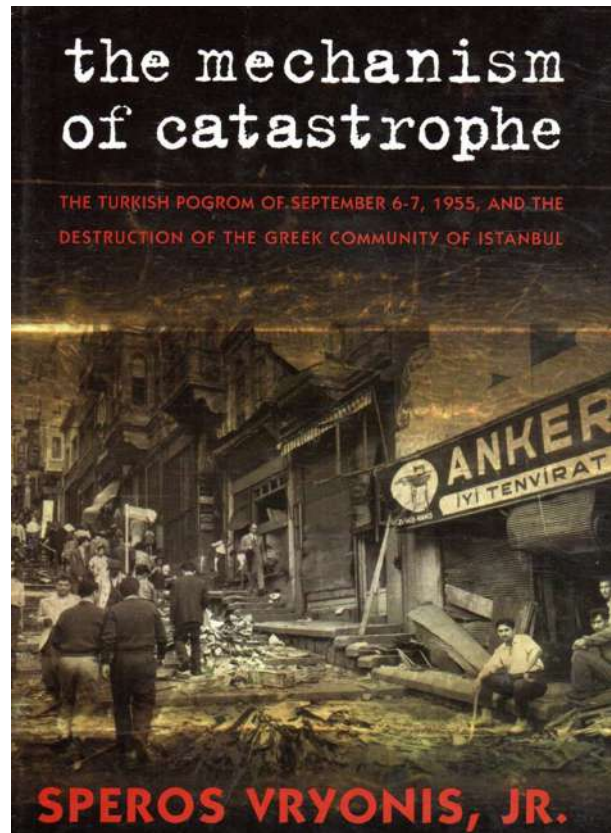
και προβλήματα υγείας, αλλά και μια μεγάλη οικογενειακή τραγωδία. Ωστόσο στο δεύτερο –και σκληρότερο– χτύπημα της μοίρας του ο Βρυώνης «απάντησε» και πάλι δημιουργικά, οργανώνοντας τον Ιούνιο του 1985 στο Σακραμέντο της Καλιφόρνιας ένα φιλόδοξο Κέντρο Ελληνικών Σπουδών, αφιερωμένο στη μνήμη του πρόωρα χαμένου γιου του Σπύρου-Βασίλη. Το ίδρυμα αυτό (*Speros Basil Vryonis Center for the Study of Hellenism*) εξελίχθηκε για πολλές δεκαετίες –χάρη και στη γενναιόδωρη οικονομική συνδρομή των Ελλήνων του Σακραμέντο και ολόκληρης της Καλιφόρνιας– στο μεγαλύτερο ίσως αμερικανικό κέντρο για τη μελέτη και την έρευνα της ιστορικής πορείας του Ελληνισμού από την αρχαιότητα έως την εποχή μας.

Τέλος το 1988 ο Σπύρος Βρυώνης κλήθηκε να αναλάβει τη διεύθυνση ενός ακόμη επιστημονικού ιδρύματος μεγάλης εμβέλειας: του τότε πρόσφατα ιδρυμένου Ωνασείου Κέντρου Ελληνικών Σπουδών

του Πανεπιστημίου της Νέας Υόρκης (Alexander S. Onassis Center for Hellenic Studies, NYU). Μέσα στα λίγα χρόνια της θητείας του σε αυτό (1988-1993) ο Βρυώνης πρόλαβε και οργάνωσε παράλληλα προγράμματα για τη διδασκαλία και την έρευνα της ελληνικής αρχαίας, μεσαιωνικής, νεώτερης και σύγχρονης ιστορίας και λογοτεχνίας, αλλά και επάλληλους κύκλους προπτυχιακών και μεταπτυχιακών σπουδών, σεμιναρίων και επιστημονικών εκδηλώσεων, αφιερωμένων σε ποικίλες, συγχρονικές και διαχρονικές εκφάνσεις του ελληνικού πολιτισμού.

Τα φιλόδοξα αυτά ανοίγματα δεν τα ανέστειλε η συνταξιοδότησή του από το Πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης στα 1993: ο Βρυώνης στράφηκε στην αναδιοργάνωση του ερευνητικού κέντρου που είχε ιδρύσει στο Σακραμέντο, αν και, όπως φάνηκε σύντομα, με μάλλον εφήμερες επιτυχίες (με την οργάνωση διεθνών συνεδρίων, σεμιναρίων κλπ.). Τελικά το 2000 το Κέντρο έκλεισε με δυσάρεστο τρόπο, αλλά χωρίς ευτυχώς να χαθεί η πλούσια βιβλιοθήκη του Βρυώνη (προϊόν κυρίως της φιλοπονίας, της πολυμαθείας και των ακαταπόνητων βιβλιογραφικών αναζητήσεων του ίδιου του Ελληνοαμερικανού ιστορικού): στα 2002 με πρωτοβουλία της φιλογενούς οικογένειας του Αγγέλου Κ. Τσακοπούλου η βιβλιοθήκη του Κέντρου εντάχθηκε στις ειδικές συλλογές του δωρητή, που συστάθηκαν γι' αυτόν το σκοπό στο Κρατικό Πανεπιστήμιο του Σακραμέντο (California State University Sacramento-Tsakopoulos Hellenic Collections).

Οι νέες μεταπτώσεις στη ζωή του Βρυώνη δεν τον εμπόδισαν να ολοκληρώσει ένα εξαιρετικά δύσκολο ερευνητικό έργο, αρκετά επώδυνο για τις εθνικές ευαισθησίες του: το ογκώδες και ανεκτίμητο (για τη χρήση τουρκικών κυρίως πηγών) βιβλίο του για τα Σεπτεμβριανά (*The Mechanism of Catastrophe: The Turkish Pogrom of September 6-7, 1955, and the Destruction of the Greek Community of Istanbul*, Νέα Υόρκη, Greekworks.Com Inc, 2005, σελ. 659, ελλην. έκδ.: *Ο μηχανισμός της καταστροφής. Το τουρκικό πογκρόμ της 6ης-7ης Σεπτεμβρίου 1955 και ο αφανισμός της ελληνικής κοινότητας της Κωνσταντινούπολης*, Αθήνα, Εστία, 2007, σελ. 747). Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο συγγραφέας, που είχε εγκαινιάσει στα 1971 την ιστοριογραφική του σταδιοδρομία με την μελέτη της παρακμής και της σταδιακής εξαφάνισης του ελληνορθόδοξου στοιχείου της Μικράς Ασίας κατά το λυκόφως του Μεσαίωνα, την «ολοκλήρωνε» μια τριακονταετία αργότερα με την έκδοση των τεκμηρίων, που φώτιζαν την οριστική καταστροφή

Εξώφυλλο του βιβλίου του Σπύρου Βρυώνη *The Mechanism of Catastrophe: The Turkish Pogrom of September 6-7, 1955, and the Destruction of the Greek Community of Istanbul* (Νέα Υόρκη, Greekworks, Com Inc, 2005).

της τελευταίας, μεγάλης και εξαιρετικά ανθεκτικής στο χρόνο και στις περιστάσεις ελληνικής κοινότητας στη σύγχρονη Τουρκία. Ο Βρυώνης μάλιστα, θέλοντας να φωτίσει ακόμα περισσότερο τη διαχρονική υποχώρηση του χριστιανικού κόσμου της Ανατολής, σχεδίαζε εδώ και πολλά χρόνια, ως τις παραμονές του θανάτου του, την επιστροφή στις απαρχές αυτής της μακραίωνης και μοιραίας ιστορικής διαδικασίας με μια νέα και εντελώς πρωτότυπη στην τεκμηρίωσή της έκδοση: την παρουσίαση, όπως σημειώθηκε και πιο πάνω, των ελληνικών, αρμενικών, αραβικών και περσικών πηγών για τη μάχη του Μαντζικέρτ (Malazkert), η οποία είχε ουσιαστικά ανοίξει το 1071 τις «πύλες» της μικρασιατικής χερσονήσου στις σελτζουκικές (και αργότερα στις οθωμανικές) κατακτήσεις.

Η επελθούσα από ατύχημα (και όχι τόσο από προβλήματα υγείας) υστέρηση της μνήμης και της πνευματικής του ικανότητας έκοψε απότομα το ένθεο πάθος που χαρακτήριζε την ασίγηστη δημιουργικότητα του Σπύρου Βρυώνη. Ο Σπύρος, ακό-

Εξώφυλλο του βιβλίου του Σπύρου Βρυώνη
The Mechanism of Catastrophe: The Turkish Pogrom of September 6-7, 1955, and the Destruction of the Greek Community of Istanbul (Νέα Υόρκη, Greekworks, Com Inc, 2005).

Ο Σπύρος Βρυώνης.

μα και μετά το πέρασμά του στην 80ή δεκαετία της ζωής του, δεν είχε πάψει ούτε στιγμή να είναι ακούρατος ερευνητής, τολμηρός στα θέματα των μελετών του και ονειροπόλος στα μελλοντικά του σχέδια· δεν έχασε επίσης το χιούμορ, με το οποίο εμπλούτιζε τις αναμφισβήτητες αφηγηματικές του χάρες, αλλά και το κεφαλονίτικο πείσμα, με το οποίο υπερασπιζόταν τις ακαδημαϊκές και επιστημονικές του θέσεις. Τώρα, μετά τον θάνατό του, η αγωνία όσων γνώρισαν από κοντά τον άνθρωπο και εκτίμησαν το έργο του στρέφεται στην τύχη της πλούσιας παρακαταθήκης που άφησε: τις ημιτελείς, χειρόγραφες και δακτυλογραφημένες μελέτες του (ο Σπύρος δεν είχε «προλάβει» να εξοικειωθεί με την ηλεκτρονική τεχνολογία), τις συλλογές ανέκδοτων πηγών και εγγράφων και κυρίως την ενημερωμένη και οργανωμένη σχολαστικά από τον ίδιο βιβλιοθήκη του. Η προσδοκία μας είναι ότι η «κληρονομιά» αυτή δεν θα χαθεί και ότι θα αξιο-

ποιηθεί με τον δέοντα τρόπο. Μόνον έτσι θα περιοριστεί ως ένα βαθμό η απώλεια που υπέστη με τον θάνατό του η ελληνική ιστοριογραφική οικογένεια.

Ιωάννης Κ. Χασιώτης

Ομότιμος Καθηγητής Νεότερης Ιστορίας
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης